

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นับตั้งแต่มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2504 เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศจนถึงปัจจุบัน มีผลทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา กล่าวคือ เศรษฐกิจไทยได้ขยายตัวในระดับสูงและเปิดกว้างเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจโลกมากขึ้น โดยในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 เศรษฐกิจของประเทศได้ฟื้นตัวและขยายตัวอย่างต่อเนื่องในอัตราเฉลี่ยร้อยละ 10.5 ต่อปี และนับเป็นอัตราการขยายตัวเฉลี่ยสูงสุดของการพัฒนาเศรษฐกิจในช่วง 25 ปีที่ผ่านมา ฐานะการเงินการคลังของประเทศมีเสถียรภาพและคนไทยมีรายได้และการจ้างงานเพิ่มขึ้น รายได้ต่อหัวของประชากรเพิ่มขึ้นเท่าตัว (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2535 : 1-3)

แต่ในขณะเดียวกัน แม้ว่าการขยายตัวอย่างสูงสุดจะมีผลดีต่อเศรษฐกิจส่วนรวมของประเทศหลายประการ แต่การขยายตัวนั้นได้ก่อให้เกิดความไม่สมดุล เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ระหว่างกลุ่มครัวเรือนระดับต่าง ๆ และระหว่างเมืองกับชนบทมากขึ้น กลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้สูงหรือกลุ่มคนรวยที่สุด 20% แรก มีสัดส่วนของรายได้ต่อรายได้ของคนทั้งประเทศเพิ่มจากร้อยละ 49.3 ในปี 2518/2519 เป็นร้อยละ 54.9 ในปี 2530/2531 ในขณะที่กลุ่มที่ยากจนที่สุดของประเทศ 20% หลัง มีสัดส่วนของรายได้ลดลงจากร้อยละ 6.1 เหลือเพียงร้อยละ 4.5 ในช่วงเวลาเดียวกัน นอกจากนั้นการเติบโตทางเศรษฐกิจในอัตราที่สูงในระยะที่ผ่านมา ทำให้มีการระดมทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในอัตราสูงอันเป็นการทำลายธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากพื้นที่ป่าของประเทศลดลงจาก 109.5 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 34 ของพื้นที่ทั้งหมดในปี 2521 เหลือน้อยกว่า

90 ล้านไร่ หรือน้อยกว่าร้อยละ 28 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศในปี 2532 (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2535 : 3-4)

นอกจากที่กล่าวมา การพัฒนาประเทศยังได้สร้างสมปัญหาขึ้นอีกมากมายโดยเฉพาะในชนบท ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม กล่าวคือ เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมระหว่างชาวเมืองกับชาวชนบท ในชนบทเองก็มีเพียงชาวชนบทจำนวนน้อยที่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนา ขณะที่ชาวชนบทส่วนมากยังอยู่ในภาวะยากจน เป็นหนี้เป็นสิน มีเป็นจำนวนมากไร้ที่ดินทำกิน การกระจายรายได้ไม่เท่าเทียมกัน เมืองได้ดึงคนเอาทุน ทรัพยากร สมอง และแรงงานของชาวชนบทมาป้อนระบบธุรกิจอุตสาหกรรม ทำให้ชนบทต้องขาดแคลนทุน แรงงาน และทรัพยากรอื่น ๆ ป่าและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมและถูกทำลาย ชาวชนบทต้องย้ายถิ่นฐานและอพยพเข้าไปหางานทำในเมืองและต่างประเทศเพิ่มขึ้น เกิดภาวะล้มละลายของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพที่สามารถเลี้ยงตัวเองได้ วัฒนธรรมชุมชนหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกทำลาย ทำให้ชาวชนบทสูญเสียความเข้าใจและภูมิใจในวัฒนธรรมของตนเอง วิทยาศาสตร์และความสามารถในการพึ่งตนเองเริ่มสูญหายทำให้ไม่มีอำนาจต่อรองกับภายนอก ทำให้พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งพาภายนอกทั้งทางเศรษฐกิจ สติปัญญา และวัฒนธรรม ระบบการศึกษาที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมพื้นฐาน เป็นระบบครอบงำและทำให้ชาวชนบทต้องละทิ้งถิ่นฐาน ชาวชนบทถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาด การผลิตเป็นเชิงการค้ามากขึ้น ความเป็นไปทางเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับกลไกของตลาด ซึ่งชาวชนบทมักจะถูกระงับเอาเปรียบอยู่เสมอ ไม่ได้รับความเป็นธรรมในราคาสินค้า นอกจากนั้นชาวชนบทยังถูกระงับด้วยอุดมการณ์บริโภคนิยม และอุดมการณ์อำนาจจากศูนย์อำนาจส่วนกลางที่ผ่านทางกลไกต่าง ๆ ของรัฐ ไร้อำนาจตัดสินใจ ไม่มีส่วนร่วมในการใช้ควบคุมและดูแลทรัพยากร วัฒนธรรม และสถาบันทางสังคม (เสนีย์ จามริก, 2531: 1-2; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531: 26-27; เอนก นาเกษม, 2531: 136-137; อาพันธ์ กายจุนพันธ์, 2530: 22-25; เอกวิทย์ ณ ถลาง และ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, 2533: 140-150)

การพัฒนาประเทศ จะถือว่าประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวขึ้นอยู่กับ
การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ มิได้อยู่ที่อัตราการขยายตัวของเศรษฐกิจส่วน

รวม หรือขึ้นอยู่กับความเจริญเติบโตในสาขาเศรษฐกิจบางสาขา หากอยู่ที่การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในชนบท ซึ่งไม่เพียงจะหมายถึงรายได้ และความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของชาวชนบทเท่านั้น หากยังหมายถึงความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของพื้นที่ชนบทอีกด้วย (วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพชร, 2530: 1)

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าการพัฒนาประเทศโดยเฉพาะชนบทนั้นล้มเหลว ดังประเวศ วะลี (2532: 14) กล่าวว่า หมู่บ้านไทยกว่าร้อยละ 85 ประสบความล้มเหลวทางเศรษฐกิจ และทำให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างรุนแรง

ผลของการพัฒนาที่ออกมาในทางที่ไม่พึงประสงค์ดังกล่าว ทำให้ทั้งรัฐบาลและองค์กรพัฒนาเอกชนต้องปรับยุทธศาสตร์ในการพัฒนาใหม่ในการจัดทำโครงการพัฒนาในระยะต่อมา และในท่ามกลางหน่วยงานของรัฐบาลและองค์กรพัฒนาเอกชนมากมายที่ดำเนินงานโครงการพัฒนาอยู่ในชนบทไทย ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีวะ ซึ่งจัดตั้งขึ้นเพื่อดำเนินโครงการศิลปาชีวะต่าง ๆ ของมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีวะ ก็มีการจัดตั้งขึ้นในชนบทไทยตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ ผลงานหรือผลิตภัณฑ์ของศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีวะ ได้ถูกนำมาแสดงนิทรรศการและจำหน่ายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ จนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปอย่างกว้างขวาง แต่การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีวะกลับไม่มีใครศึกษาอย่างจริงจังและเป็นระบบ ดังนั้น จึงน่าสนใจว่า ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีวะมีกระบวนการพัฒนาเป็นเช่นไร เป็นปัจจัยก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวบ้านชนบทมากน้อยแค่ไหน และมีผลกระทบอะไรบ้างต่อชุมชนที่ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีวะตั้งอยู่ นอกจากนั้นยังจะเป็นประโยชน์ในการเปรียบเทียบกับโครงการพัฒนาอื่น ๆ และชุมชนที่ไม่มีศูนย์ฯ ตั้งอยู่ว่า มีความเหมือนหรือต่างกันอย่างไร อันจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาและสร้างสรรค์องค์ความรู้ใหม่ ๆ ขึ้นในวงวิชาการ

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ มีความประสงค์ต้องการจะพิจารณากระบวนการพัฒนาตามแนวของศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนผลกระทบที่มีต่อชุมชนชาวนาว่า เป็นอย่างไร

3. ขอบเขตในการศึกษา

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้เลือกเอาหมู่บ้านอีสานแดง* ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดสกลนคร เป็นกรณีศึกษา เพราะหมู่บ้านนี้เป็นที่ตั้งของศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพซึ่งดำเนินงานมาเกือบทศวรรษแล้ว และผลงานของศูนย์ฯ โดยเฉพาะเครื่องปั้นดินเผาถูกนำมาแสดงนิทรรศการ และจัดจำหน่ายเป็นที่รู้จักกันทั่วไปทั้งในประเทศและนอกประเทศ การที่เลือกเอาหมู่บ้านที่ศูนย์ฯ ตั้งมาเป็นเวลานานพอสมควร คิดว่าจะทำให้มองเห็นแนวทางการพัฒนา ความเปลี่ยนแปลงและผลประโยชน์หรือผลกระทบต่อชุมชนได้ชัดเจน ดังนั้น จึงได้เลือกเอาหมู่บ้านดังกล่าวเป็นกรณีศึกษา

4. กระบวนการศึกษาวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยภาคสนาม (Field Research) ใช้เวลาอยู่ในชุมชนแปดเดือนเศษ โดยมีศึกษาได้เข้าไปอยู่ในชุมชนตั้งแต่เดือนเมษายน 2534 จนถึงเดือนมกราคม 2535 แต่ในช่วงเวลาดังกล่าวก็ได้ออกนอกชุมชนเป็นครั้งคราว การเก็บข้อมูลใช้วิธีการของการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) คือ สังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) สัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง และไม่มีโครงสร้าง หรือสัมภาษณ์แบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ตลอดจนศึกษา

* ชื่อหมู่บ้านและชาวบ้านในวิทยานิพนธ์นี้ เป็นชื่อสมมติ

ค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้อง กล่าวโดยสรุป กระบวนการศึกษาวิจัยมีขั้นตอนสำคัญดังต่อไปนี้

4.1 เตรียมการและเข้าอยู่ในชุมชน

เมื่อกลางใจที่จะทำการศึกษาวิจัยเรื่องนี้แล้ว ผู้ศึกษาได้เข้าไปสำรวจหมู่บ้านที่จะศึกษาก่อน เมื่อเห็นว่าพอที่จะศึกษาได้ คือ ชาวบ้านมีอัธยาศัยดี เปิดเผย (สันนิษฐานคร่าว ๆ จากการพูดคุยกับชาวบ้าน) และหมู่บ้านไม่ใหญ่นัก (ความคิดในขณะนั้น) ก็ได้เตรียมตัวโดยศึกษาวิธีการอยู่ในชุมชนหรือสนาม และเทคนิคขั้นตอนวิธีการเก็บข้อมูล จากเอกสารของนักศึกษาวิจัยที่ใช้แนวทางนี้ นอกจากนั้นยังได้ศึกษาค้นคว้าแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่จะทำให้มองภาพหรือเก็บข้อมูลของชุมชนได้มากที่สุดทั้งด้านลึกและด้านกว้าง ต่อแต่นั้นก็จัดหาอุปกรณ์เครื่องมือในการบันทึกข้อมูล เช่น สมุด ปากกา กล้องถ่ายรูป เป็นต้น เมื่อพร้อมแล้วก็ได้เข้าไปในชุมชน

การเข้าอยู่ในชุมชนนั้น โดยสภาพของพระภิกษุทำให้มีความสะดวกเพราะชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ ประกอบกับช่วงเวลาเข้าไปสู่สภาพชุมชนก่อนจะตกลงใจศึกษานั้นท่านเจ้าอาวาสประจำวัดในหมู่บ้านได้มีมติให้อยู่จำพรรษาด้วย และเมื่อเข้าอยู่ในวัดได้ระยะหนึ่ง ทางคณะกรรมการวัดและชาวบ้านก็มีมติให้อยู่จำพรรษาในวัดประจำหมู่บ้าน และผู้ศึกษาได้แจ้งความประสงค์ของการมาอยู่ในชุมชนให้ชาวบ้านทราบด้วย ซึ่งชาวบ้านก็ยินดีและช่วยอำนวยความสะดวกให้ ดังนั้น การอยู่ในชุมชนของผู้ศึกษา นอกเหนือจากความประสงค์ของตนเองแล้วยังเป็นความประสงค์ของชาวบ้านด้วย ฉะนั้น การอยู่จึงเป็นไปโดยราบรื่น

การทำให้ชาวบ้านรู้จัก การกลายเป็นคนของหมู่บ้าน และสร้างความไว้วางใจให้กับชาวบ้านนั้นก็สะดวกสบาย การออกนิเทศาตรอบหมู่บ้านแทบทุกเช้า การเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมให้ชาวบ้านเมื่อคราวมีงานบุญ การเป็นผู้เทศนาสั่งสอนชาวบ้านในวันพระ และในงานพิธีทำบุญต่าง ๆ การเป็นผู้ช่วยในการจัดกิจกรรมทัศนศึกษา ชักชวนชาวบ้านปลูกต้นไม้และทำกิจกรรมส่วนรวมของวัดอื่น ๆ การเป็นคนนั้นเนและพูดภาษาอีสานได้คล่อง

และการเป็นลูกอีก* ของครอบครัวสกุลใหญ่ประจำหมู่บ้านสกุลหนึ่ง เป็นปัจจัยทำให้ ชาวบ้านรู้จักคุ้นเคย เป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นคนของหมู่บ้านและทำให้ชาวบ้านไว้วางใจ

4.2 การเก็บข้อมูลและบันทึกข้อมูล

การได้มาซึ่งข้อมูลนั้นได้มาจากหลายวิธีการ คือ การเข้าร่วมและสังเกตการณ์ การสัมภาษณ์บุคคลกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) การพูดคุยเป็นการส่วนตัวและกลุ่มเล็ก ๆ การสำรวจสัมภาษณ์ และศึกษาจากเอกสารต่าง ๆ กล่าวคือ

ผู้ศึกษาได้เข้าร่วมและสังเกตการณ์แทบทุกครั้งที่เกี่ยวข้องกับประเพณี พิธีกรรม เช่น การทำบุญแจกข้าว การทำบุญข้าวประดับดิน และบุญข้าวสาก เป็นต้น การประชุม เช่น การประชุมประจำหมู่บ้าน การประชุมของกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มน่าน้ำคลอง กลุ่ม ชกส. การทำกิจกรรมร่วมกันของชาวบ้าน เช่น เตรียมงานกฐิน ขนดินถมพื้นโบสถ์ ทำโรงเห็ดนางรม เป็นต้น ซึ่งทำให้ได้ข้อมูลจากของจริงเป็นประสบการณ์ตรง

การสัมภาษณ์บุคคลกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญนั้น ส่วนมากเป็นการสอบถามบุคคลแบบธรรมดาในลักษณะอสุภกรู และสัมภาษณ์บุคคลแบบเป็นทางการหรือสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ คนเฒ่าคนแก่ที่เป็นที่รู้จักและนับหน้าถือตาประจำหมู่บ้าน ผู้นำทางพิธีกรรม ท่านเจ้าอาวาส ผู้ใหญ่บ้าน ครู ผู้อยู่ในเหตุการณ์ เจ้าหน้าที่ศูนย์ฯ คนงาน และผู้ให้ข้อมูลสำคัญนั้นก็ทั้งเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี และการให้ข้อมูลทั่วไป

การพูดคุยเป็นการส่วนตัวและกลุ่มเล็ก ๆ นั้น ส่วนมากจะเป็นการพูดคุยกับชาวบ้านที่รู้จักคุ้นเคยสนิทสนมกันเป็นพิเศษ บางครั้งพูดคุยสอบถามกันตัวต่อตัว บางครั้งพูดคุยกันอยู่ในกลุ่มซึ่งเป็นคนสนิทสนมกัน ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ในลักษณะนี้จะเป็นข้อมูลที่ลึกและเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความขัดแย้ง การไม่ลงรอย การนินทา หรือเรื่องที่มีลักษณะไม่ดี ซึ่งตามปกติจะไม่เปิดเผยให้คนภายนอกได้รู้

* ความหมายและรายละเอียดในหัวข้อ 6.5 บทที่ 3

การสำรวจสัมภาษณ์นั้น ใช้สองกรณีคือ สำรวจสภาพกายภาพของชุมชนทั้งหมด เช่น สภาพแม่น้ำลำคลอง ท้องนา ลักษณะบ้านและการตั้งบ้านเรือนโดยไปคุยกับชาวบ้านที่คุ้นเคยและรู้เรื่องเกี่ยวกับหมู่บ้านดีพอควร ถ้าเรื่องใดยังไม่ชัดเจนและผู้หาสำรวจไม่ทราบก็จะหาโอกาสสัมภาษณ์หรือพูดคุยกับคนที่รู้เรื่องนั้น ๆ ซึ่งจะสอบถามจากผู้หาสำรวจและชาวบ้านอื่น ๆ ว่าใครในหมู่บ้านรู้เรื่องนั้น ๆ ดี วิธีนี้ (Snowball Sampling Technique) ยังใช้ในเรื่องอื่น ๆ ด้วย

กรณีที่สองการสำรวจสัมภาษณ์ครัวเรือน การสำรวจครัวเรือนนี้ผู้ศึกษาใช้ในช่วงปลายของระยะเวลาอยู่ในสนาม คือให้หลังจากเห็นว่ามีความสัมพันธ์หรือชาวบ้านไว้วางใจแล้ว เป็นการสำรวจสัมภาษณ์ทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีแนวสัมภาษณ์กว้าง ๆ แบบมีโครงสร้าง แต่ในขณะที่เดินกันเมื่อมีเรื่องอื่นนอกจากแนวที่กำหนดซึ่งควรทราบหรือเพื่อตรวจสอบข้อมูล และผู้ถูกสัมภาษณ์บุตรมาเป็นช่องทางให้สอบถามได้ ก็จะถือโอกาสสอบถามทันที ไม่มีข้อกำหนดตายตัวว่าต้องสอบถามเฉพาะเรื่องนั้น ๆ นอกจากจะสอบถามเรื่องภายในครอบครัวทุกเรื่องแล้ว ยังได้สัมภาษณ์ทัศนะของผู้ถูกสัมภาษณ์ต่อเรื่องอื่น ๆ ในชุมชนด้วย เช่น เรื่องโรงเรียน อนามัย ผู้ใหญ่บ้าน และโดยเฉพาะศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพ การสำรวจสัมภาษณ์ครัวเรือนนี้ใช้ระยะเวลาค่อนข้างมากคือประมาณสองเดือนครึ่ง ทั้งนี้เนื่องมาจากจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านมีเป็นจำนวนมาก (219 ครัวเรือน) และช่วงที่ทำการสำรวจนั้นเป็นหน้าเกี่ยวข้าวของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยอยู่เรือน มีหลายครัวเรือนต้องไปสัมภาษณ์ในท้องนา เวลาสัมภาษณ์ส่วนมากจึงเป็นเวลาเย็นและกลางคืน อนึ่ง ในการสำรวจครัวเรือนนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้ผู้ช่วยในการสำรวจด้วย ผู้ช่วยนั้นมี 4 คน แต่ได้จัดเป็นแค่ 2 ชุด ๆ ละ 2 คน ผู้ช่วยชุดหนึ่งเป็นนักศึกษาปริญญาโท คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และนักศึกษาศึกษาปริญญาตรี คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ชุดนี้เข้าไปช่วยอยู่หนึ่งเดือน สำรวจยังไม่เสร็จก็กลับออกจากชุมชนก่อน อีกชุดเป็นพระภิกษุในชุมชน เป็นชาวบ้าน ผู้ศึกษาได้ฝึกวิธีการต่าง ๆ ในการเก็บข้อมูลให้หลังจากอยู่จำพรรษาด้วยกันและสนิทสนมคุ้นเคยกันมากเป็นเหมือนคั้งพิกับน้องหรือเพื่อนสนิท ชุดนี้ได้สำรวจกับผู้ศึกษามาแต่ต้นจนเสร็จสิ้น และร่วมกันตรวจสอบข้อมูลต่าง ๆ ที่ยังสงสัยและเก็บข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนที่เห็นว่ายังไม่สมบูรณ์ และ

หลังจากผู้ศึกษาได้ออกจากชุมชนแล้ว ผู้ช่วยชุดนี้ยังส่งข้อมูลความเป็นไปในหมู่บ้านมาให้ผู้ศึกษาเป็นระยะ ๆ นอกเหนือจากผู้ศึกษาได้ติดตามความเคลื่อนไหวของชุมชนมาตลอด และกลับไปเยี่ยมเยียนชุมชนอีกเป็นครั้งคราว

การศึกษาจากเอกสารต่าง ๆ นั้น ผู้ศึกษาใช้สำหรับเป็นแนวเปรียบเทียบ และตรวจสอบกับข้อมูลของผู้ศึกษาเอง และอ้างอิงบ้างในบางเรื่อง แต่จะไม่ใช้เป็นหลักในงานศึกษาที่ เอกสารดังกล่าวมีอยู่เพียง 3 ชุด คือ คำบรรยายสรุปหมู่บ้าน อณป. อีสานแดง, ศูนย์ส่งเสริมศิลปาชีพบ้านอีสานแดง และข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับการสาธารณสุขของอนามัยประจำหมู่บ้าน

ส่วนการบันทึกข้อมูล (Field note) ก็มีหลายแบบขึ้นอยู่กับข้อมูลด้วย เท่าที่ทำเป็นประจำคือบันทึกในไดอารี่ บันทึกย่อ และบันทึกอย่างละเอียดในสมุดสนาม (Field Books) การสำรวจครัวเรือนนั้นบันทึกไว้ในสมุดสำรวจเป็นการเฉพาะ และบางอย่างได้บันทึกด้วยภาพจากกล้องถ่ายรูป

การเขียนไดอารี่หรือกิจวัตรที่ทำประจำวันนั้น นอกจากจะเป็นประโยชน์ที่ทำให้ทราบว่าในรอบวันนั้นได้ทำอะไรบ้าง ยังช่วยให้บันทึกข้อมูลสนามได้อย่างดี เพราะบางครั้งข้อมูลที่ได้นั้นเราไม่สามารถจดได้ขณะที่อยู่ในเหตุการณ์ และเมื่อเลยเหตุการณ์นั้นแล้วอาจทำให้ลืม แต่เมื่อเราบันทึกไดอารี่ว่าวันนั้นเราทำอะไร กับใคร อยู่ที่ไหน ภาพเหตุการณ์ที่เกิดในรอบวันก็จะเข้ามาในสมองเป็นฉาก ๆ เมื่อบันทึกข้อมูลสนาม

การบันทึกย่อเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ใช้มากที่สุดแทบทุกเรื่องทุกกรณี ผู้ศึกษาได้ใช้สมุดพกเล็ก ๆ สำหรับบันทึกย่อ เมื่อเจอเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์อะไรในชุมชนจะต้องบันทึกไว้ทันทีถ้ามีโอกาส คือไม่เป็นที่สังเกตหรือเข้าสายตาของชาวบ้าน แต่โดยสภาพความเป็นจริงการบันทึกย่อขณะอยู่ร่วมในเหตุการณ์แทบทำไม่ได้เลย มีบางครั้งบางโอกาสเท่านั้นที่ทำได้ เพราะฉะนั้น เมื่อออกจากเหตุการณ์แล้วจะรีบบันทึกย่อไว้ทันทีเหมือนกันดี หลังจากนั้นตอนกลางคืนค่อยนำบันทึกย่อไปบันทึกละเอียดในสมุดสนามอีกที การบันทึกย่อนี้ควรทำทันทีถ้ามีโอกาส เพราะจากประสบการณ์มีอยู่หลายครั้งที่ไม่ได้บันทึกคิดว่าจำได้ค่อยเอาไปบันทึกละเอียดครั้งเดียว แต่พอจะบันทึกเกิดลืมขึ้นมาเลยบันทึกไม่ได้

การบันทึกข้อมูลละเอียดนั้น ส่วนมากผู้ศึกษาจะบันทึกในเวลากลางคืน ก่อนนอนโดยบันทึกไดอารี่ก่อน จากนั้นก็จะบันทึกเหตุการณ์หรือข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้ในวันนั้น ๆ อย่างละเอียด บางครั้งก็จะบันทึกในตอนกลางวันช่วงที่ว่างจากการเก็บข้อมูล และดูจะโชคดีที่เป็นพระภิกษุทำให้การบันทึกข้อมูลสะดวกในยามค่ำคืน เพราะที่อยู่คือวัด แยกอยู่ต่างหากจากบ้านและการพักอยู่ในวัดก็มีห้องพักเป็นส่วนตัวอยู่รูปเดียว ดังนั้น การบันทึกจึงสะดวกไม่เป็นเป้าสายตาใคร และไม่มีใครมายุ่งเกี่ยว

การบันทึกละเอียดนั้น นอกจากบันทึก วันที่ เดือน ปี เวลา และสถานที่ที่เก็บข้อมูลนั้น ๆ แล้ว ผู้ศึกษายังได้แบ่งบันทึกออกเป็น 4 ลักษณะคือ บันทึกสิ่งที่สังเกตการณ์ (Observation Note ผู้ศึกษาใช้อักษรย่อว่า ON) คือบันทึกสิ่งที่ประสบพบเห็นหรือได้ยินได้ฟังมาตามความเป็นจริง และได้บันทึกหัวข้อเรื่องไว้ด้วย เช่น ON นิสิตกรรม ก็จะเป็นการบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับนิสิตกรรม หรือ ON บ้าน ก็จะเป็นการบันทึกสภาพภายนอกของหมู่บ้านหรือประวัติหมู่บ้าน ซึ่งการบันทึกแบบนี้เป็นประโยชน์เมื่อจะค้นเรื่องที่อยากทราบ โดยไม่ต้องเสียเวลาอ่านบันทึกสนามทั้งเล่มหรือทุกหน้า เมื่อบันทึกข้อมูลเสร็จก็จะบันทึกการตีความทางทฤษฎี (Theoretical Note) เบื้องต้นไว้ด้วยเพื่อเป็นประโยชน์ในการตีความวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป โดยบันทึกส่วนนี้จะใช้อักษรย่อ TN กำกับไว้ ต่อจากนั้นจะบันทึกวิธีการได้มาซึ่งข้อมูล (Methodological Note) ไว้อีกทีหนึ่ง ซึ่งใช้อักษรย่อ MN กำกับไว้ด้านหน้า ในกรณีเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์นั้น ผู้ศึกษามีความเห็นส่วนตัวมีอารมณ์ร่วมก็จะบันทึกความเห็น (Comment Note) ไว้ด้วยโดยใช้อักษรย่อว่า CN กำกับไว้

4.3 การตรวจสอบข้อมูล

การศึกษาวิจัยทางมานุษยวิทยา (Anthropological Approach) แม้จะเน้นการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในชุมชนเป็นระยะเวลาานาน และข้อมูลที่ได้อาจจะได้จากความไว้วางใจก็ตาม แต่ก็เชื่อว่าข้อมูลที่ได้จะตรงกับความเป็นจริงเสมอไปโดยเฉพาะข้อมูลที่ได้จากบุคคลคนเดียว ดังนั้น ข้อมูลบางส่วนจึงต้องมีการตรวจทานหรือตรวจ

สอบ เช่น ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้าน เหตุการณ์สำคัญ จำนวนตัวเลข หรือ เรื่องที่ดูแล้วประหลาดหรือผิดแปลกแตกต่างจากรับรู้กันทั่วไป และในกรณีที่มีผู้ช่วยศึกษาวิจัย ในงานศึกษาวิจัยของนักศึกษาที่เช่นกัน ข้อมูลที่ได้มาถ้ายังสงสัย หรือได้มาโดยไม่สมบูรณ์ และกรณีที่มีผู้ช่วยในการสำรวจครัวเรือน หลังจากได้ข้อมูลมาแล้ว จะพยายามอ่านศึกษา ข้อมูลนั้นถ้ายังเป็นที่ยังสงสัย หรือคิดว่าไม่สมบูรณ์ หรือคิดว่าอาจได้ข้อมูลเพิ่มเติม ก็จะทำ การตรวจสอบข้อมูลส่วนนั้น ๆ

วิธีการตรวจสอบ เท่าที่นักศึกษาใช้คือ ถามหรือพูดคุย เรื่องนั้นกับชาวบ้าน หลาย ๆ คนโดยไม่ให้เขาทราบว่าเรากำลังตรวจสอบข้อมูล บางครั้งตรวจสอบกับ ชาวบ้านที่รู้จักคุ้นเคยกันที่สุดซึ่งวางใจได้หลาย ๆ คนเช่นกัน หรือบางครั้งถามพูดคุยกับ ชาวบ้านที่อยู่คนละฝ่ายละพวกกับอีกกลุ่มหนึ่ง (เป็นบางเรื่อง) นอกจากนั้นก็ศึกษาเปรียบเทียบ ข้อมูลที่ได้กับเอกสารที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เช่น จากผู้ใหญ่บ้าน อามมัยหมู่บ้าน และ เจ้าหน้าที่ศูนย์ฯ นอกเหนือจากตรวจสอบพูดคุยสอบถามด้วยตนเองแล้ว นักศึกษายังทดลอง ให้ผู้ช่วยเก็บข้อมูลส่วนนั้นมาเพื่อตรวจสอบว่าเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร และการตรวจสอบนี้ก็ทำซ้ำกันอย่างน้อยสองครั้งเพื่อความแน่ใจ หรือบางครั้งปรากฏว่าเหตุการณ์หรือ สถานการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในชุมชนได้เปิดเผยข้อมูลให้เอง ซึ่งนับว่าเป็นการตรวจสอบข้อมูลที่ตีเชื่อมประการหนึ่ง